

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

ПАВЛЕНКО СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА

УДК 94:341.81]((47+57)+52)“18/19”

**КОНСУЛЬСЬКІ УСТАНОВИ В СИСТЕМІ РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКИХ
ВІДНОСИН (1850-ті рр.–1917 р.)**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпро – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі всевітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, доцент
Венгер Наталія Вікторівна,
Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара,
завідувач кафедри всевітньої історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Троян Сергій Станіславович,
Національний авіаційний університет,
професор кафедри міжнародних відносин,
інформації та регіональних студій;

кандидат історичних наук, доцент,
Фалько Сергій Анатолійович,
Національна академія Національної
гвардії України, доцент кафедри
соціальних та правових дисциплін.

Захист відбудеться «___» _____ 2017 р. о ___ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара за адресою: 49027, м. Дніпро, пл. Т. Шевченка, 1, Палац студентів ДНУ, ауд. 30.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49050, м. Дніпро, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий «___» _____ 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Процес становлення та розвитку російсько-японських відносин другої половини XIX – початку XX ст. обумовив об'єктивну потребу у створенні та активній діяльності системи закордонних установ. Значима роль у цьому процесі належала консульствам, що були важливою ланкою у налагодженні та реалізації міждержавних комунікацій. Особливості їхньої діяльності залежали як від подій глобального виміру, стан яких відповідав загальному рівню російсько-японських відносин, так і від локальних умов консульського округу, що відбивалися на соціально-економічній орієнтації та галузевій спеціалізації установ. З іншого боку, консульства також впливали на характер міждержавних та міжетнічних зв'язків, сприяли процесам пізнання країнами одна одної, опосередковано формуючи чи руйнуючи певні стереотипи та переконання, які існували раніше або виникали у процесі взаємоприйняття цивілізацій. Особливості практичної діяльності консульських установ Російської імперії та Японії демонструють поліваріативність функціональної спрямованості окремих осередків цього представницького інституту та різне розуміння урядовцями обох країн його значення для реалізації зовнішньополітичного курсу держав.

Дослідження діяльності консульств дозволяє не лише виявити масштаб російсько-японських відносин та вплив роботи установ на локальні процеси міждержавних взаємин, але й визначити внесок консульських службовців у процес втілення урядового курсу. Проблеми, що вирішуються у дисертаційній праці, здатні розширити загальне уявлення про місце, значення діяльності консульств та зміст чинників, які визначали функціональну спрямованість інституцій. Вони мають поглибити наші знання про механізми реалізації зовнішньої політики у XIX – на початку XX ст. та про сутність процесу кодифікації консульського права у країнах Сходу та Заходу. Адже теперішня система організації інституту консульства, сформована відповідно до положень «Віденської конвенції про консульські зносини» 1963 р., заснована на практиці роботи установ у XIX–XX ст. Цей досвід є цінним і для сучасних викликів зовнішньої політики України. Розвиток українсько-японських відносин в умовах незалежності потребує врахування історичного досвіду міждержавних комунікацій та популяризації позитивних сюжетів минулого.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах держбюджетної теми «Національні меншини Заходу в умовах суспільних трансформацій України та УРСР другої половини XIX – першої половини XX ст.» Центру українсько-німецьких наукових досліджень кафедри всесвітньої історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (державний реєстраційний номер 0115U002383) та науково-дослідницької роботи кафедри всесвітньої історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара «Проблеми міжцивілізаційної взаємодії суспільств Заходу і Сходу у нову та новітню добу» (державний реєстраційний номер 0116U002263).

Об'єкт роботи: російсько-японські відносини другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є структура, функції та методи діяльності консульських установ Російської імперії та Японії в системі їх взаємовідносин у 1850-х – 1917 рр.

Мета роботи полягає у здійсненні комплексного дослідження функціонування консульських установ, визначенні їхнього місця та ролі у системі російсько-японських відносин другої половини XIX – початку XX ст.

Для досягнення мети були поставлені такі дослідницькі завдання:

– розглянути стан наукової розробки теми, окреслити джерельну базу, визначити теоретико-методологічні засади дослідження;

– виявити умови та особливості заснування, стратегії діяльності та причини згортання роботи консульств на тлі змін, що відбувалися у російсько-японських відносинах другої половини XIX – початку XX ст.;

– провести порівняння діяльності консульств Російської імперії та Японії (особливостей кадрової політики Міністерств закордонних справ країн, національних систем консульського права) і визначити місце консульських установ у стратегії реалізації зовнішньополітичного курсу держав;

– встановити наявність корелятивного зв'язку між діяльністю консульств та локальними особливостями консульських округів;

– визначити перелік функцій консульств, простежити процеси трансформації завдань, що вони мали виконувати, та причини пріоритетності одних повноважень над іншими;

– розглянути особистісний вимір роботи консульств, а саме показати вплив їхніх очільників на діяльність ввірених ним установ.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1850-х рр. – 1917 р.: від «відкриття» Японії західними країнами (1853) та встановлення офіційних російсько-японських відносин (1855) (це уможливило заснування російських закордонних установ у Японії та японських – у Росії) до втрати повноважень, що було обумовлено розпадом Російської імперії. Після жовтня 1917 р. консульства не могли виконувати покладені на них обов'язки та призупинили діяльність до встановлення радянсько-японських відносин (1925).

Географічні межі дослідження охоплюють території Російської імперії та Японії. Особлива увага приділена містам та регіонам перебування постійних ефективно діючих офіційних консульських установ, на які покладалася повний комплекс функцій (у містах Владивосток, Корсаков, Одеса, Ніколаєвськ, Москва (Російська імперія) та Хакодате, Йокогама, Нагасакі, Кобе, Цуруга (Японія))¹. Слід зазначити, що японські урядовці мали наміри розгорнути консульську діяльність у містах Батумі, Санкт-Петербург та Іркутськ, однак ці спроби (здійснені відповідно у 1989, 1903 та 1915 роках) залишилися нереалізованими.

Методології дослідження присвячений окремий підрозділ праці. В основу методології роботи покладено принципи історизму, наукової об'єктивності, всебічності та системності. Характер функціонування консульств у системі

¹Перелік поданий відповідно до послідовності створення установ.

міждержавних відносин розглядається через концепцію поняття «імперія» із застосуванням цивілізаційного, геополітичного, мікроісторичного підходів та комунікаційних теорій. У дисертації використано універсальні загальнонаукові методи, а також спеціально-історичні (порівняльно-історичний, історико-типологічний, синхроністичний, структурно-функціональний, історико-генетичний тощо) і міждисциплінарні методи (персоналістичний, мережевого аналізу, контент-аналізу та статистичний).

Наукова новизна роботи полягає, насамперед, у постановці та розробці теми як самостійної й цілісної дослідницької проблеми. Авторка уперше в історичній науці комплексно дослідила заявлену проблему та отримала такі результати.

У роботі вперше:

- здійснено реконструкцію діяльності окремих консульств на основі опублікованих та архівних джерел, значна частина з яких уведена до наукового обігу вперше;

- проведено комплексне порівняння функціонування російських консульств у Японії та японських на території Російської імперії;

- визначено галузеву специфіку та регіональні відмінності у діяльності інституцій, вплив локальних умов на пріоритетні напрями їхньої роботи;

- доведено, що функції, які поклалися на певні консульські установи, знаходилися у залежності від загального стану російсько-японських відносин та ставлення центральних міністерських структур до діяльності інституцій;

- складено повний перелік очільників консульств та визначено періоди їх керівництва;

- встановлено особливості кадрової політики Міністерств закордонних справ Російської імперії та Японії щодо комплектації штату установ;

- показано вплив очільників на діяльність консульств.

Поглиблено:

- усвідомлення положень міждержавних угод (1855–1858, 1895, 1907) як нормативних засад, що регламентували діяльність інституту консульства;

- розуміння процесів формування консульського права Японії в 1890-х рр.;

- знання про значення рибпромисловості як галузі російсько-японського економічного співробітництва наприкінці XIX – початку XX ст.;

- зміст контррозвідницької діяльності російських спецслужб, спрямованої на викриття фактів шпигунства японських консулів.

Уточнено:

- структуру консульських установ, які діяли у контексті російсько-японських відносин;

- перелік функцій консульств, що був типовим для діяльності інституту у другу половину XIX – на початку XX ст.

Складено:

- таблиці та діаграми, які містять відомості про російсько-японську економічну співпрацю, розміри консульських зборів, динаміку формування російської діаспори в Японії та японської у Російській імперії.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що визначені у дослідженні теоретичні положення, зібраний фактологічний матеріал та зроблені висновки можуть бути використані для створення спеціальних досліджень й узагальнюючих праць з історії міжнародних відносин, дипломатії, України, Японії, Російської імперії, світових цивілізацій та консульського права. Результати дослідження можуть бути застосовані у лекційних курсах з історії міжнародних відносин, України, Російської імперії, країн Азії та Африки.

Особистий внесок полягає у постановці проблеми дисертації, цілісній розробці всіх її складових, обґрунтуванні та узагальненні результатів дослідження.

Апробація основних положень та результатів дисертації здійснена шляхом обговорення, а також оприлюднення на засіданнях кафедри всесвітньої історії, міжкафедральному науковому семінарі історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, восьми міжнародних і одній всеукраїнській конференціях, зокрема: V-й міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання» (березень 2013 р., м. Одеса); Перших Всеукраїнських Наддніпрянських наукових читаннях (квітень 2014 р., м. Дніпропетровськ); 67-й, 68-й та 69-й міжнародних конференціях молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)» (2014 р., 2015 р., 2016 р., м. Харків); Міжнародній науково-практичній конференції «Перша світова війна в міжнародному та регіональному вимірах» (вересень 2014 р., м. Дніпропетровськ); XIII міжнародній науково-практичній конференції «Шевченківська весна: Історія–2015» (квітень 2015 р., м. Київ); Міжнародній науковій конференції «XIX Сходознавчі читання А. Кримського» (жовтень 2015 р., м. Київ); IX-й міжнародній науковій конференції «Історія торгівлі, податків та мита» (жовтень 2015 р., м. Дніпропетровськ); XII-й Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції сходознавства» (квітень 2016 р., м. Харків).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено в п'яти статтях у вітчизняних фахових виданнях з історичних наук; одній статті у закордонному періодичному спеціалізованому виданні та дев'яти публікаціях в інших виданнях, які додатково віддзеркалюють зміст дослідження (разом 15 публікацій).

Структура тексту дисертації відповідає меті та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (539 позиція), а також додатків (14) і переліку термінів та скорочень. Загальний обсяг дисертації становить 298 сторінки, з них 189 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, повідомлено про зв'язок роботи з науковими темами, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання роботи, хронологічні та територіальні межі, охарактеризовано методологічну основу, розкрито наукову новизну та практичне значення дисертації, висвітлено особистий внесок здобувача, відображено рівень апробації результатів, структуру та обсяг роботи.

У першому розділі «**Історіографія, джерела та методологія дослідження**» проаналізовано стан наукової розробки теми, здійснено огляд джерельної бази, окреслено теоретико-методологічну основу дисертації.

У підрозділі 1.1. «*Стан наукового дослідження проблеми*» представлено історіографічну базу роботи. У загальному масиві напрацювань істориків виокремлено такі групи історіографії: російська (імперська, радянська, сучасна), японська (імперська, сучасна), західноєвропейська (XX–XXI ст.) та українська (сучасна).

Російська історіографія поділяється на: імперський (кінець XIX ст. – 1917 р.), радянський (1920-ті рр. – 1991 р.) та сучасний (початок 1990-х рр. – до наших днів) періоди. На імперському етапі російської історіографії розгляд російсько-японських відносин здійснювався в межах публіцистичних робіт, де дослідники вперше торкнулися теми діяльності консульських установ (П. Ю. Васкевич, Г. Дюмолар, Ф. Мускатбліт, К. Скальковський).

Радянська історіографія (1920-ті–1991 рр.) розподіляється на підперіоди: 1920-ті – початок 1940-х рр.; 1945 р. – середина 1980-х рр.; друга половина 1980-х рр. – 1991 р. Критеріями для виокремлення зазначених етапів виступають політичні та ідеологічні чинники. Для наукових робіт першого з визначених періодів характерне сприйняття Японії як ворожої держави та зосередженість дослідників на економічних питаннях (В. Я. Аварін, Є. М. Жуков, Д. М. Позднеев). У тематиці праць істориків наступного етапу (1945 р. – середина 1980-х рр.) центральне місце приділено інтерпретації історичних конфліктів навколо територіальних та геополітичних питань (В. О. Марінов, Б. О. Романов), на тлі яких було здійснено аналіз діяльності окремих російських консулів у Японії (Ф. А. Ротштейн, Е. Я. Файнберг). Певна ідеологічна лібералізація та перші спроби вивчення сюжетів мікроісторичного виміру притаманні працям періоду другої половини 1980-х рр. – 1991 р. У творах В. Г. Гузанова, Л. Н. Кутакова та А. Н. Панова розглядаються процеси створення МЗС Японії та діяльність окремих консульств Російської імперії.

Сучасна російська історіографія (з 1990-х рр. – до сьогодні) спрямована на вивчення як загальних тем російсько-японських відносин, так і питань діяльності консульських установ. Історія консульств розглядається у межах праць, присвячених окремим інституціям (Б. С. Белоус), їхнім групам (В. В. Сініченко), та у контексті інших тематик (історії діаспор (З. Ф. Моргун, А. Тамура), ключових подій російсько-японських відносин (Д. М. Зайцев), біографічних досліджень (О. П. Кузнєцов, М. Поллард, В. Г. Шаронова)). Загальні роботи з проблем міждержавних стосунків, відповідно до політичного (обґрунтування сучасних зовнішньополітичних домагань Російської Федерації) та методологічного критеріїв, розподіляються на апологетичні (А. А. Кошкін, П. В. Мультиатулі) та новітні (ревізійністського характеру) (О. О. Басов, І. В. Лукоянов, В. Є. Молодяков) дослідження.

Японська історіографія у нашій праці поділяється на два періоди: імперський (перша половина XX ст.) та сучасний (з 1945 р. до наших часів). За імперської доби розгляд російсько-японських відносин зазнав ідеологічного впливу, відповідно до якого Російська імперія інтерпретувалась як

ортодоксальний антипод, агресор та загроза для Японії (Х. Акагі, К. Асакава, Х. Саїто). Новий підхід до цього питання спостерігається лише на сучасному етапі (з 1945 р., коли історики звільнилися від догматики державної ідеології, до 2006 р.), який характеризується більш критичним розглядом попередніх концепцій (Ю. Курата, Е. Камінага, А. Судзукі). Із 1970-х рр. розпочинається вивчення діяльності японської консульської установи у м. Владивосток (К. Като) та російських у Хакодате та Нагасакі, які переважно досліджуються у межах праць, присвячених регіональним вимірам проблем історії міждержавних комунікацій (Т. Міядзакі, Р. Е. Леїн) та персоналіям деяких очільників консульств (М. Тацумі, М. Масаесі).

Праці західних дослідників з проблем російсько-японських відносин, задіяні у дисертаційній роботі, охоплюють ХХ – початок ХХІ ст. та характеризуються намаганням науковців визначити вплив країн Заходу на розвиток взаємин Російської імперії та Японії (П. Бертон, Дж. Фергюсон). Американський дослідник Дж. Ленсен простежив хронологію становлення системи консульських установ країн-сусідів та здійснив реконструкцію (але далеко неповну) структури їхньої мережі з переліком прізвищ консулів².

Сучасна українська історіографія проблеми складається із праць, спрямованих на вивчення окремих аспектів історії Японії (С. В. Пронь), Російської імперії (С. А. Фалько) та діяльності консульських установ (О. П. Тригуб, Л. А. Вовчук). На перетині зазначених дослідницьких проблем знаходиться робота О. Б. Кириченко³, присвячена історії створення та діяльності російської дипломатичної місії в Японії, де розглядається початковий етап функціонування консульств.

Отже, представлена історіографічна база дозволила визначити проблемні поля і питання, що не були розглянуті науковцями та потребують подальшого вивчення, а також продемонструвала наукову актуальність нашого дослідження.

У підрозділі 1.2. «*Джерельна база дослідження*» визначено джерельне поле роботи, що складається з таких груп: 1) законодавчі акти; 2) ділове листування; 3) консульські звіти; 4) періодичні видання; 5) документи особистого походження; 6) науково-публіцистичні праці консулів; 7) довідкові матеріали; 8) візуальні джерела. У процесі дослідження автором було опрацьовано матеріали таких архівів: Центрального державного історичного архіву (м. Київ, Україна) (ЦДІАК), Державного архіву Одеської області (м. Одеса, Україна) (ДАОО); Архіву зовнішньої політики Російської імперії (м. Москва, Російська Федерація) (АЗПРІ), Державного архіву Російської Федерації (м. Москва) (ДАРФ), Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація) (РДІА); Національного архіву Японії (м. Токіо), Дипломатичного архіву Міністерства закордонних справ Японії (м. Токіо).

Законодавчі акти дозволили визначити місце консульств у загальній системі бюрократичного апарату країн та з'ясувати завдання інституцій при

² Lensen G. A. Japanese Diplomatic and Consular Officials in Russia / G. A. Lensen. – Sophia University, 1968. – 230 p.; Lensen G. A. Russian Diplomatic and Consular Officials in East Asia / G. A. Lensen. – Tokyo, 1968. – 294 p.

³ Кириченко О. Б. Становлення і діяльність російської дипломатичної служби в Японії у 1855–1904 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Кириченко Олена Борисівна. – Х., 2015. – 219 с.

вирішенні питань міждержавного співробітництва; простежити зміни у ставленні країн до своїх установ та залежність діяльності представництв від політики центральних відомств. Значна кількість документів цієї групи джерел зібрана у виданні «*Полное собрание законов Российской империи*». Деякі законодавчі акти зберігаються у АЗПРІ (ф. 161, 300) та у Національному архіві Японії⁴.

Серед залучених до дослідження законодавчих актів найважливішими є російсько-японські угоди («Про мир та дружбу» 1855 р., «Про дружбу та торгівлю» 1858 р., «Про торгівлю та мореплавство» 1895 р., «Протокол про відкриття консульств Росії та Японії» 1907 р., «Риболовецька конвенція» 1907 р. тощо), консульські статuti Російської імперії (1820, 1858, 1893) та Японії (1890), а також урядові накази і розпорядження, зокрема, інструкції, що надавалися особисто консулам (Й. А. Гошкевичу (1858) та Н. Фукуді (1906)).

Ділове листування представлено кореспонденцією та звітами чиновників до відомств державного рівня (діловодні матеріали Н. А. Малевського-Маливича, Т. Хаясі, Г. А. Плансона) та офіційним листуванням локального рівня. Ці документи зберігаються у ДАОО (ф. 2, 6), ДАРФ (ф. 63, 102, 818) та у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Японії⁵. Вагома частина кореспонденції центрального відомства надрукована у збірках «Японський дипломатичний цифровий архів» («日本外交文書デジタルアーカイブ») та «Международные отношения в эпоху империализма»⁷.

Консульські звіти. У процесі дослідження вивчалися донесення як японських (К. Ідзими, Т. Кавакамі, Е. Кікучі, М. Номури, Ф. Оторі, О. В. Ракшесва, Н. Фукуди, К. Футацубасі), так і російських службовців (М. М. Геденштрама, В. Ф. Гроссе, А.-К. Ландрезена, Є. Ф. Лебедєва, О. С. Максимова, М. О. Роспопова, В. В. Траутшольда), що датуються 1890–1910-ми рр. та віддзеркалюють головні напрями діяльності консульств. Ці джерела було знайдено серед матеріалів АЗПРІ (ф. 300, 150), ДАРФ (ф. Р200) та Дипломатичного архіву Міністерства закордонних справ Японії⁸. Частина звітів російських службовців була опублікована на сторінках спеціалізованих видань – «Сборник консульских донесений»⁹, «Материалы к познанию русского рыболовства»¹⁰ тощо.

⁴ Оскільки систематизація архівних документів Японії має значні відмінності від східноєвропейської (зокрема, п'ятирівневий характер), а у праці були використані електронні копії документів, розміщені на сайті Japanese Centre for Asian Historical Records (<http://www.jacar.go.jp>), посилання на японські архівні джерела були оформлені подібно до матеріалів електронних ресурсів; 国立公文書館 [Національний архів Японії] [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. – Режим доступу : <https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/default>

⁵ 外務省外交史料館 [Дипломатичний архів Міністерства закордонних справ Японії] [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. – Режим доступу : <https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/default>

⁶ 日本外交文書デジタルアーカイブ [Японський дипломатичний цифровий архів] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mofa.go.jp/mofaj/annai/honsho/shiryo/archives/mokuji.html>

⁷ Министр иностранных дел послу в Токио Малевскому. Телеграмма. 26/13 октября 1915 г. // Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917. Сер. III : в 10 т. / сост. Л. А. Телешева [и др.]. – М. : Госполитиздат, 1937. – Т. 9. – С. 71–72.

⁸ 外務省外交史料館 [Дипломатичний архів Міністерства закордонних справ Японії] [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. – Режим доступу : <https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/default>

⁹ Геденштрем М. Ввоз рыбных продуктов в Японию / М. Геденштрем // Сборник консульских донесений. – СПб., 1902. – Год пятый. – С. 241–255; Максимов А. С. Порт Цуруга / А. С. Максимов // Сборник консульских донесений. – СПб., 1907. – Год десятый. – Вып. I. – С. 115–119.

¹⁰ Лебедев Е. Японский рыбный промысел в водах Приамурского ген.-губернаторства в 1914 г. / Е. Лебедев // Материалы к познанию русского рыболовства. – Петербург, 1916. – Т. V. – Вып. 12. – 197 с.

Періодичні видання представлені добірками матеріалів газет: «Дальний Восток» (1908), «Торгово-промышленная газета» (1903, 1907, 1908, 1915), «Южное обозрение» (1900, 1904), «Огляд поточних подій» («時事新報») (1916) тощо. У періодиці повідомлялося про окремі заходи консульств та обговорювалися питання російсько-японських відносин, що були актуальними для тогочасного суспільства обох країн.

Матеріали особистого походження складаються з мемуарів, спогадів та щоденників державних діячів (російського імператора Микола II; міністра фінансів С. Ю. Вітте; маршала А. Ямагато; міністра іноземних справ Японії К. Ісії), чиновників (А. П. Сильницького), військових (В. Г. Федоров), діячів культури (архієпископа Миколи Японського, письменників В. В. Крестовського, А. П. Чехова) і науки (етнографа В. Л. Серошевського). Ці матеріали надають інформацію щодо загальних політичних та соціальних умов функціонування консульств, про ставлення співвітчизників до діяльності установ.

Науково-публіцистичні праці, що з'явилися унаслідок інтелектуальної, у тому числі наукової діяльності консулів, якісно відрізняються від джерел особистого походження, оскільки містять у собі елементи критичного, наукового аналізу, послідовний та логічний виклад матеріалу. Ця група джерел представлена напрацюваннями Г. О. де Воллана, Й. А. Гошкевича, В. Я. Костилова, М. Номури, О. О. Пелікана та В. Я. Сіверса, які за змістом та тематикою демонструють рівень освіти чиновників, їхній фах та світоглядні орієнтири, сфери інтересів та погляди на далекосхідну країну в цілому.

Довідкові матеріали складаються зі статистичних джерел¹¹ та адрес-календарів¹², які містять додаткові відомості стосовно динаміки розвитку російсько-японських соціально-економічних відносин та умов діяльності консульств в межах певного регіону, допомагають скласти уявлення про штат установи.

Візуальні джерела представлені картографічними матеріалами (додаток Н до тексту дисертації) та світлинами консульств у містах Владивосток, Хакодате, Йокогама, консулів О. О. Гагаріна, К. Ідзими, що розширюють уявлення про предмет дослідження, поєднуючи зовнішнє сприйняття та внутрішні характеристики у єдиний сутнісний образ.

У підрозділі 1.3. «*Теоретико-методологічні засади дослідження*» розкрито теоретичні проблеми, важливі для розуміння предмету дослідження. Засади політичної взаємодії між Російською імперією та Японією розглядаються через концепцію поняття «*імперія*», якому відповідали форми державного устрою країн та методи досягнення зовнішньополітичних цілей (теоретичні основи явища на сучасному рівні переосмислені у працях Д. Лівена¹³, О. І. Міллера¹⁴, Сун-Гван

¹¹ 大日本外国貿易年表 [в 29 т.] [Статистика зовнішньої торгівлі Японської імперії] [Електронний ресурс]. – 東京, 1912. – Режим доступу : <http://dl.ndl.go.jp/search/searchResult?featureCode=all&searchWord=大日本外国貿易年表&viewRestricted=0>

¹² Суворин А. С. Вся Москва. Адресная и справочная книга на 1917 год / А. С. Суворин. – М. : Городская типография, 1917. – 707 с.; Фельдберг В. К. Вся Одесса / В. К. Фельдберг. – О., 1899. – 372 с.

¹³ Ливен Д. Империя, история и современный мировой порядок / Д. Ливен // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. – М., 2010. – С. 283–323.

¹⁴ Миллер А. И. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования / А. И. Миллер. – М., 2010. – 316 с.

Чанга¹⁵, С. С. Трояна¹⁶). Сутність поняття «імперія», згідно з визначенням сучасного британського історика Д. Лівена, полягає у прагненні держав поширити політичну владу на певний простір, що у контексті геополітичного сприйняття передбачає наявність у країн прагнення до розширення кордонів. У зовнішньополітичному ракурсі будь-яка імперія намагається затвердити свій статус, розширити торгівлю, здійснює політику презентації країни, впливає на міграційні рухи. Успішність реалізації цих завдань для Японії та Російської імперії залежала також від функціонування мережі консульських установ – важливого складового елементу дипломатичних відносин.

Окрім напрацювань, здійснених у межах концепцій поняття «імперія», робота виконана відповідно до засад цивілізаційного, геополітичного та мікроісторичного підходів. Цивілізаційні відмінності між Російською імперією та Японією здійснили значний вплив на завдання діяльності консулів, які, перш ніж налагодити контакти з місцевою адміністрацією та населенням, мали пройти тривалий шлях адаптації та пізнання «іншого», що додатково ускладнювалося релігійними чинниками сприйняття оточуючої дійсності. Теоретичні положення імагології, яка досліджує поняття «іншого», знайшли висвітлення у напрацюваннях Е. С. Сенявської, Л. П. Репіної, С. І. Посохова та ін.

Разом із цим характер і сутність російсько-японських контактів та конфліктів ХІХ–ХХ ст. не обмежувався впливом цивілізаційної відмінності країн. Специфіка об'єкта дослідження обумовила наше звернення до *геополітичного підходу*, що дозволяє розглядати далекосхідний регіон як зону зіткнення політичних інтересів провідних тогочасних країн, у тому числі й Російської імперії та Японії. Динамічний розвиток відносин між державами спочатку призвів до зіткнення їх експансіоністських стратегій, а після 1905 р. – до співпраці з метою захисту спільних інтересів від третіх сторін.

Методологічним підґрунтям для дослідження історії діяльності консульств як інституту посередництва стали напрацювання, здійснені у межах *комунікаційних теорій*, що мають міждисциплінарний характер та дозволяють розглядати консульські установи як елементи комунікативного зв'язку між Російською імперією та Японією. Положення «циркулярної моделі» комунікації, розробленої Г. Малецьким, надають змогу розглядати консульства як інституції, які, контактуючи з МЗС своєї країни, співвітчизниками, місцевою адміністрацією та спільнотою, виступали водночас і споживачами, і джерелами інформації. Комунікативна діяльність консула в залежності від спрямованості взаємодії та за масштабом може бути розподілена на: 1) індивідуальну, що реалізується через безпосереднє спілкування чиновника із зацікавленими особами; 2) суспільну, яка є опосередкованою та досягається через оприлюднення консульських звітів у періодичних виданнях; 3) внутрішньовідомчу, коли «адресатом» результатів діяльності виступає МЗС, з яким консул перебуває у постійній циркулярній комунікації. Визначення рівня, на якому була сконцентрована увага консулів,

¹⁵ Сун-Гван Чанг. Російські зазіхання на Далекому Сході / Чанг Сун-Гван // Російський імперіалізм. – К., 2010. – С. 270–289.

¹⁶ Троян С. С. Орієнталізм і постколоніальний дискурс у контексті «постмодерністського виклику» / С. С. Троян // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2015. – Вип. 24. – С. 345–354.

дозволяє встановити особливості діяльності кожної установи, обумовлені персональними якостями та інтересами очільників.

У другому розділі **«Розвиток російсько-японських відносин (1850-ті рр. – 1895 р.) та становлення системи консульських установ»** досліджується сукупність чинників, що спонукали Російську імперію та Японію до створення і розширення мережі консульств.

У підрозділі 2.1. *«Російсько-японські відносини другої половини XIX ст. та поява перших консульств»* показано вплив політичних процесів на створення консульств та їх діяльність. Перша міждержавна угода «Про мир та дружбу» (1855) надавала Російській імперії підстави для відкриття представництва в Японії. Договір «Про дружбу та торгівлю» (1858) дозволяв росіянам мати своїх резидентів у всіх відкритих портах далекосхідної країни.

Японці розпочали організовувати закордонні установи лише з 1870-х рр., після Реставрації Мейдзі та створення МЗС, ініційованого новим імператором Муцухіто. Перші японські консульства з'явилися у Російській імперії в 1876 р. після вирішення проблеми приналежності о. Сахалін (Петербурзька угода 1875 р.). Поступове розширення обсягів міжетнічних комунікацій обумовило відкриття нових консульств. Станом на 1895 р. у Японії діяли російські установи в м. Хакодате (1858), м. Йокогама (1871), м. Нагасакі (1874) та м. Кобе (1891). Японські інституції були відкриті у російських містах Владивосток (1876), Корсаков (1876) та Одеса (1892).

У підрозділі 2.2. *«Становлення системи російських консульств у Японії в другій половині XIX ст.»* з'ясовано причини відкриття та головні завдання діяльності консульств Російської імперії на Японських островах. Створюючи перші установи, російські урядовці дотримувалися типової моделі організації діяльності інституту в «нецивілізованих» східних країнах, за якою до компетенції консульств належали дипломатичні функції, а їхні очільники, консули, представляли інтереси держави на найвищому рівні. Як результат, наприкінці 1850-х – початку 1870-х рр. домінуючими функціями інституцій у містах Хакодате та Йокогама були репрезентативна діяльність та підтримка дипломатичних зв'язків. Після створення в 1874 р. у Токіо офіційної місії Російської імперії відбуваються зміни у діяльності консульств. Нові тенденції проявились у принципах кадрової політики (до 1870-х рр. міністерство надавало перевагу лише тим чиновникам, що мали досвід діяльності на Далекому Сході, після – не прослідковується чіткої системності), у функціях установ (пріоритетного значення набувають інформаційний, соціально-економічний напрями діяльності і надання допомоги російському військово-морському флоту) та їхній ієрархічній структурі (було змінено статус інституції в м. Йокогама з генерального консульства на віце-консульство; всі російські консульства в Японії були підпорядковані дипломатичній місії у м. Токіо). Ці риси зберігали свою чинність до кінця XIX ст.

У підрозділі 2.3. *«Створення консульської системи Японії на території Російської імперії»* встановлено причини відкриття, основні напрями діяльності та особливості правового становища японських консулів. Відповідно до Петербурзької угоди (1875) японці отримували у російських далекосхідних водах

широкі економічні права. З метою їх захисту, а також задля вивчення навколишнього світу та розвитку міждержавної торгівлі Японія прийняла рішення призначити консулів до важливих далекосхідних міст Російської імперії. Перша інституція, що отримала статус віце-консульства, була створена в 1876 р. у порту Корсаков (о. Сахалін) і переважно здійснювала моніторинг соціально-економічних питань. Разом з тим МЗС Японії звернулося до російської влади з клопотанням про відкриття установи у порту Владивосток, але отримало відмову, оскільки це місто мало військове значення. У 1876 р. японцям дозволили створити у місті комерційне агентство. МЗС Японії сприймало цю інституцію як таку, що виконувала консульські функції. Проте російська адміністрація, яка не визнавала за установою офіційного характеру, не заважала комерційному агентству займатися питаннями, що належали до компетенції консульств (вирішення соціально-економічних, нотаріальних та інформаційних завдань). Далекосхідні установи об'єктивно не могли охопити всю територію Російської імперії, тому на межі 1880–1890-х рр. відбулося створення нової інституції на Півдні Російської імперії – місті Одеса. Через недостатню кількість у МЗС Японії кваліфікованих фахівців головою одеської установи було призначено підданого Російської імперії О. В. Ракшеева.

У третьому розділі **«Діяльність консульських установ в умовах кризи російсько-японських відносин (1895–1905)»** досліджується вплив політичних, економічних і соціальних чинників на структуру та функціонування системи консульських установ на новому етапі розвитку двосторонніх відносин.

Підрозділ 3.1. *«Причини виникнення кризових явищ у російсько-японських відносинах»* присвячений аналізу залежності діяльності консульств від процесу реалізації країнами своїх зовнішньополітичних стратегій. Нові реалії міждержавних взаємин, обумовлені зіткненнями інтересів Російської імперії і Японії на китайсько-корейському геополітичному просторі, визначили нові пріоритетні напрями у роботі інституцій. Країни продемонстрували різне бачення значимості консульств. Японія виявилася більш мобільною та здатною до швидкої адаптації діяльності установ для виконання нових функцій (насамперед, накопичення інформації військово-стратегічного спрямування). Тогочасна політика Російської імперії базувалась на впевненості у перевазі власних сил над далекосхідним сусідом. Унаслідок такої позиції, ставлення російських центральних відомчих структур до консульств у Японії на межі XIX–XX ст. відповідало практиці попередніх років. Переростання конфлікту у війну призвело до відкликання консульських служб із території ворожих країн та тимчасового припинення функціонування інституцій.

У підрозділі 3.2. *«Специфіка діяльності російських консульств у Японії»* показано, що внаслідок нових політичних умов консульства мали реорганізувати свою діяльність. У період 1895–1904 рр. мережа російських інституцій у Японії складалась з віце-консульств у містах Йокогама (з 1902 р. консульство), Кобе, Хакодате та консульства у Нагасакі. Оскільки Російська імперія ставилася до діяльності інституцій досить неухважно, їх очільники мали право вибору та певну свободу дій. Вони на власний розсуд, залежно від локальних умов та обставин, визначали пріоритетні завдання роботи установи (домінуючими були соціально-

економічна, нотаріальна та інформаційна функції). Стратегічне значення зберігала інституція у м. Нагасакі, яка забезпечувала потреби місцевої російської військово-морської бази. Серед консулів Російської імперії в Японії кінця XIX – початку XX ст. ініціативністю вирізнялись О. О. Гагарін (консул у м. Нагасакі) та М. М. Геденштром (віце-консул у м. Хакодате). М. М. Геденштром, науковець за покликанням і характером мислення, у звітах до вищого керівництва обґрунтовував доцільність розвитку співпраці з далекосхідною країною та намагався попередити про ризикованість військового протистояння.

У підрозділі 3.3. «*Активізація роботи японських представників у європейській частині Російської імперії*» встановлено, що японське консульство у м. Одеса на межі XIX–XX ст. за значимістю та активністю відіграло провідну роль серед інших інституцій Японії, що діяли на європейській території імперії. Діяльність почесного консула О. В. Ракшеєва (1892–1897) сприяла розвитку російсько-японської торгівлі. Він спонукав японців до відкриття у місті експозиції товарів, які б могли стати предметами експорту. Функціонування виставки та діяльність О. В. Ракшеєва продемонстрували перспективність розвитку двосторонніх економічних відносин. Передчасна смерть почесного консула та подальше погіршення міждержавних відносин вплинули на зміст пріоритетних завдань діяльності установи. Найцінніші експонати з японської виставки були передані «Музею витончених мистецтв» міста Одеса.

Основним напрямом роботи нового консула, К. Ідзими, стала інформаційна сфера. У звітах до Токіо чиновник повідомляв про економічне становище регіону та потенціал російського Чорноморського військово-морського флоту, що мало опосередковане значення для підготовки Японії до війни з Російською імперією.

У підрозділі 3.4. «*Діяльність японських консульських установ на Далекому Сході Російської імперії*» визначено, що комерційне агентство у м. Владивосток та консульство у м. Корсаков у період 1895–1904 рр. мали різне значення для Токіо. Перша із названих установ, яка знаходилась у важливому військово-морському порту Російської імперії, де проживала численна японська колонія (приблизно 3 тис. осіб), виконувала соціально-економічну, нотаріальну та інформаційну функції. Окрім того, в умовах наближення війни, інституція активно співпрацювала з розвідницькими структурами Японії. Консульство у м. Корсаков продовжувало функціонувати у соціально-економічному напрямі, надаючи допомогу японським рибпромисловцям, що працювали у російських водах. Штат установи у Корсакові, на відміну від осіб, що працювали у м. Владивосток – не був своєчасно евакуйований. Службовці повернулися на батьківщину лише восени 1904 р., після початку воєнних дій.

У четвертому розділі «**Роль консульств у відновленні та подальшому розвитку російсько-японських відносин (1905–1917)**» простежено взаємовпливи між політичними та консульськими відносинами країн на етапі налагодження двосторонньої співпраці.

Підрозділ 4.1. «*Переорієнтація російсько-японських відносин – від конфлікту до союзу (1905–1917)*» присвячений аналізу впливу нових зовнішньополітичних стратегій країн, змісту двосторонніх угод та суспільного ставлення щодо діяльності консульських установ. Укладені між Російською

імперією та Японією політичні договори (1905–1916) засвідчили позитивну динаміку розвитку двосторонніх відносин, а економічні угоди (1907) регламентували окремі сфери консульської діяльності. «Протокол про відкриття консульств» (1907) став основою для зміни структури консульських установ та дозволив країнам створити нові інституції в містах Цуруга (російську) та Ніколаєвськ (японську). Активізація діяльності консульств у соціально-економічній сфері в роки Першої світової війни відповідала завершенню процесу інституалізації їхньої системи. Після жовтневих подій 1917 р. інституції призупинили свою діяльність.

У підрозділі 4.2. *«Соціально-економічна діяльність російських консульств у Японії»* розкрито нові риси, притаманні функціонуванню консульств Російської імперії у період 1906–1917 рр. Установи у Хакодате, Кобе та Йокогамі, будучи наближеними до російських берегів, відповідно до «Риболовецької конвенції» (1907) слідкували за рибпромисловістю Японії та видавали японським рибалкам навігаційні свідоцтва та візи. Окрім того, установа у Йокогамі в 1914 р. зайняла центральне місце у процесі оформлення контрактів на закупівлю росіянами військових товарів у Японії. Після припинення використання порту Нагасакі російським військово-морським флотом місцеве консульство переорієнтувалося на питання соціального характеру. У місті мешкала чисельна російська колонія (приблизно 360 осіб). Консульський агент у м. Цуруга, призначений в 1910 р., відповідав за візування паспортів японських рибалок. Після 1917 р., коли міграція росіян до Японії набула значного обсягу, основним напрямом роботи вказаних консульств стала соціальна сфера.

У підрозділі 4.3. *«Функціонування японських консульських установ у Російській імперії в умовах активізації міждержавних відносин»* досліджено діяльність консульств Японії в європейській та далекосхідній частинах Російської імперії після війни 1904–1905 рр. У 1906 р. було відновлено роботу осередків у м. Одеса та м. Владивосток. Розвиток двосторонніх відносин та зміна ставлення токійських чиновників до Російської імперії, яка поступово перетворилася на країну-партнера, сприяли зосередженню консульств на соціально-економічних питаннях. У 1909 р. установа у м. Одеса згорнула свою діяльність, натомість було створено консульство у м. Москва (з 1910 р. – генеральне консульство), яке очолив колишній одеський віце-консул Н. Фукуда. Поява японських службовців в європейській частині імперії викликала чималу підозру з боку російських контррозвідників. За японцями був організований таємний нагляд з метою підтвердження факта їх шпигунської діяльності. Утім, ці заходи не принесли бажаних результатів.

До далекосхідних установ належали інституції у м. Владивосток (з 1907 р. – консульство, 1909 р. – генеральне консульство) та віце-консульство у м. Ніколаєвськ (створене в 1908 р.). Додатково японці відкрили віце-консульство в Іркутську, яке на початковому етапі (1916–1917) існувало лише номінально. Робота установи у порту Корсаков після війни 1904–1905 рр. не була відновлена, оскільки Південний Сахалін, де розташовувалася інституція, перейшов у володіння Японії. Суттєві зміни у системі японських консульських установ у Російській імперії відповідали збільшенню значимості їх діяльності у соціальній

(кількісне збільшення діаспори), економічній (розвиток торгівлі і рибпромисловості) та культурній (презентаційній) сферах суспільних відносин.

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження. Здійснений нами історіографічний розгляд продемонстрував, що проблема діяльності системи консульств, які були важливим елементом взаємин Російської імперії та Японії у період 1850-х – 1917 рр., не отримала послідовного розгляду в науковій літературі. Теоретико-методологічні засади дослідження, засновані на концепціях поняття «імперія», положеннях геополітичних, цивілізаційних, мікроісторичних підходів та комунікаційних теорій, а також репрезентативна джерельна база дозволили вирішити поставлені завдання та зробити обґрунтовані висновки.

Розвиток російсько-японських відносин у другій половині XIX – на початку XX ст. пройшов шлях від «пасивного добросусідства» до союзницької співпраці. У процесі становлення системи консульств слід виокремити три періоди: 1) 1850-ті рр.–1895 р. – етап створення мережі установ; 2) 1895–1905 рр. – період, що характеризувався адаптацією діяльності консульств до умов поступової ескалації відносин між країнами; 3) 1905–1917 рр. – етап завершення інституалізації установ та збільшення їх соціально-економічної значущості.

Вироблена практикою країн система консульств включала до свого складу: 1) російські осередки у містах Хакодате (1858–1917), Йокогама (1871–1917), Нагасакі (1874–1917), Кобе (1891–1917), Цуруга (1910–1917); 2) японські осередки у містах Владивосток (1876–1917), Корсаков (1876–1904), Одеса (1892–1909), Батумі (1898–1903), Санкт-Петербург (1903–1906), Ніколаєвськ (1908–1917), Москва (1909–1917), Іркутськ (1916–1917). Міста перебування консульств обиралися за критерієм важливості регіону для розвитку двосторонніх відносин. Відкриття першого російського консульства у м. Хакодате, яке було віддаленим від політичних та економічних центрів Японії та наближеним до кордонів Росії, відповідало намаганням імперії дотримуватися нейтралітету щодо подій наростаючої внутрішньої кризи в Японії. Політичний мотив (обговорення приналежності о. Сахалін) був головним при створенні російського консульства в Йокогамі. Потреба в інституції у м. Нагасакі виникла через економічний та військово-стратегічний фактори. Консульство у Кобе було відкрито з огляду на прагнення Російської імперії підтримувати свій авторитет у регіоні, оскільки цей порт займав друге місце в Японії за обсягами експортно-імпорتنих операцій. Окрім того, в ньому діяли резиденції провідних тогочасних країн Заходу.

Прагнення японців збільшити обсяги експорту до Російської імперії та дослідити сусідню країну на предмет ефективності співробітництва зумовили відкриття інституцій у містах Владивосток, Одеса і Москва та спроби започаткувати осередки у Батумі, Санкт-Петербурзі та Іркутську. Розвиток російсько-японських відносин у сфері рибпромисловості вимагав створення консульств у містах Корсаков та Ніколаєвськ.

Проблемним питанням для обох держав була відсутність чітких законодавчих регламентів діяльності установ. Першим консульським статутом Японії стали «Правила для японських імперських консулів» 1890 р. Регламенти Російської імперії 1820 та 1858 рр. мали рекомендаційний характер для установ на Японських островах, і лише статут 1893 р. став обов'язковим для дотримання.

Діючи у системі міждержавних відносин, консульства були спрямовані на виконання певних функцій. Головними напрямками роботи установ були: економічний, інформаційний, соціальний, політичний, культурний, нотаріальний, судовий та організаційний (сприяння діяльності комерційним та військово-морським суднам). Пріоритетність певних функцій визначалася відповідно до особливостей етапу співпраці держав, головних для країн сфер двосторонніх відносин, рівня усвідомлення урядовцями доцільності та важливості окремої консульської установи, особистісного фактора, характеру діяльності представництв третіх країн та традиційних положень міжнародного права.

Після відкриття консульства у Хакодате (1858) при ньому були засновані шпиталь, школа та церква, що відповідало культурній діяльності інституції. Участь консулів у обговоренні приналежності о. Сахалін визначила зосередженість на політичних питаннях наприкінці 1850-х – початку 1870-х рр. Подальше розширення двосторонніх контактів обумовило активність установ у соціально-економічній сфері, діяльність із забезпечення потреб військово-морського флоту та дослідження іноетнічного середовища.

У період поступової ескалації російсько-японських відносин (1895–1905) відбуваються помітні зміни у діяльності японських консульств у Російській імперії. На них покладалась обов'язки збору та надання інформації із соціально-економічних та військово-стратегічних тем.

Після війни 1904–1905 рр. домінуючими функціями консульств стало вирішення соціально-економічних питань, що відповідало розвитку двосторонніх політичних та економічних відносин. Згортання діяльності інституцій у 1917 р. було зумовлене політичними причинами.

Тривала практика російсько-японських консульських відносин дозволяє простежити принципи кадрової політики, яких дотримувалися країни. У 1850-х – на початку 1870-х рр. МЗС Російської імперії надавало перевагу особам, що мали будь-який досвід роботи у далекосхідному регіоні. Зміна ставлення до Японії після 1905 р. спонукала до призначення на посади очільників фахівців – на той час випускники Східного факультету Санкт-Петербурзького університету, які попередньо займали посади секретарів при російській місії у Токіо. Хоча російське МЗС призначало консулами до Японії підданих Російської імперії, вони не завжди були представниками титульної нації. Зокрема, серед них спостерігається помітна кількість осіб німецького походження та євреїв (М. М. Геденштром, В. Ф. Гроссе, В. В. Траутшольд). Їх етнічна приналежність не була визначальним фактором для призначення. На посади секретарів переважно обирали японців (А. Мінамото, Такахасі), оскільки більшість російських консулів, що працювали у період 1870-х – на початку 1900-х рр., не володіла японською мовою; секретарі-японці були здатні компенсувати цей недолік.

Одним із наслідків тривалої самоізоляції Японії стала відсутність у цій країні резерву фахових дипломатів. Тому впродовж 1890-х – на початку 1900-х рр. японці вдавалися до практики призначення почесних консулів, які були підданими країни акредитації (С. Л. Мінковський, О. В. Ракшеев). Школою підготовки власних кадрів також слугували посади секретарів консульств, що прослідковується на прикладі кар'єри Т. Кавакамі, М. Номури, Й. Сузукі та

Н. Фукуди. Формуючи штат консульств, Японія намагалася дотримуватися таких критеріїв: наявності у потенційних кандидатів фахової освіти, досвіду роботи за кордоном та адаптованості до умов консульського округу. Більш ретельний підбір фахівців на посади консулів засвідчив, що Російська імперія та Японія визнавали важливість діяльності консульств задля реалізації двосторонніх відносин, відповідно до нових програм двосторонніх стосунків.

У процесі становлення російсько-японських відносин, навіть в умовах конфлікту та конфронтації країн, вагоме значення належало особистісному фактору, тобто ролі голів консульств, що представляли свою країну на різних рівнях її комунікації з іноземною державою. Важливе місце у процесі взаємопізнання та формування уявлення про країну-сусіда належало консульським звітам. Цінні відомості, здатні поглибити розуміння соціально-економічної і політичної історії Японії та міждержавних відносин, включали до своїх донесень А. К. Вільм, М. М. Геденштом, В. Ф. Гроссе, А.-К. Ландезен, Є. Ф. Лебедев, В. В. Траутшольд, О. С. Троїцький. Важливими спостереженнями у сфері господарства та економіки відзначалися напрацювання М. Номури, О. В. Ракшеєва, Т. Хірати та Н. Фукуди. Військово-стратегічні матеріали були зібрані К. Ідзімою, Т. Кавакамі та К. Футацубасою. Ці спостереження віддзеркалюють не лише особистість кожного окремого очільника консульств, але й доводять прагнення чиновників бути корисними на посаді, незважаючи на дещо аматорський стиль керівництва і діяльність в умовах законодавчої та відомчої нерегламентованості.

Російська імперія та Японія використовували свої консульства відповідно до усвідомлення власного геополітичного становища та поставлених зовнішньополітичних завдань. Проблеми, що виникали у діяльності інституцій, були пов'язані з характером політичних стосунків двох імперій та зрілості відносин між ними. Розширення системи консульств, зміна принципів кадрової політики та пріоритетних функцій демонструють поступове збільшення актуальності двосторонніх відносин як для Російської імперії, так і для Японії. Перспективи подальшого вивчення предмету дослідження полягають у визначенні характерних рис діяльності консульств у контексті світового досвіду та їхньої залежності від зміни співвідношення сил на арені міжнародних відносин за участі інших політичних гравців.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях України:

1. Павленко С. С. Діяльність японського консула в Одесі в умовах поглиблення кризи російсько-японських відносин початку ХХ ст. / С. С. Павленко // Записки історичного факультету. – О., 2015. – Вип. 26. – С. 184–202.
2. Павленко С. С. «Збройна дипломатія» Японії у роки Першої світової війни, як фактор посилення держави на міжнародній арені / С. С. Павленко //

Слов'янський вісник : зб. наук. пр. Сер. : Історичні та політичні науки. – Рівне, 2014. – Вип. 19. – С. 51–56.

3. Павленко С. С. Експозиція японських товарів при японському імперському консульстві в Одесі наприкінці XIX ст. як елемент іміджевої політики Японії / С. С. Павленко // Східний світ. – К., 2015. – № 3. – С. 27–36.

4. Павленко С. С. Російсько-японське зближення у роки Першої світової війни на сторінках періодичних видань (за матеріалами «Торгово-промислової газети») / С. С. Павленко // Питання німецької історії. – Д., 2014. – С. 84–97.

5. Павленко С. С. Основні функції консульств та особливості діяльності Японського імперського консульства в Одесі (1889–1910) / С. С. Павленко // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Історія та археологія. – Д., 2014. – Т. 22. – С. 82–89.

Публікації у закордонних періодичних спеціалізованих виданнях:

6. Павленко С. С. Сравнительный анализ основных моделей деятельности консульских учреждений в XIX – начале XX вв. / С. С. Павленко // Вестник Омского университета. Сер. : Исторические науки. – Омск, 2015. – № 2 (6). – С. 59–66.

Статті в інших виданнях та матеріали наукових конференцій, що додатково віддзеркалюють результати дослідження:

7. Павленко С. С. Японська інтервенція 1918 р. на російський Далекий Схід: геополітичні та економічні причини / С. С. Павленко // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології : матеріали V-ї міжнар. конф. «Одеські читання – 2013» (Одеса, 1–3 берез. 2013 р.). – О., 2014. – С. 323–326.

8. Павленко С. С. Японське імперське консульство в Одесі: головні етапи діяльності (1889–1910 рр.) / С. С. Павленко // Історичні етюди : [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Д. : 2014 – Вип. 4. – С. 167–169.

9. Павленко С. С. Японське консульство в Одесі: причини та історичні умови створення / С. С. Павленко // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 67-ї міжнар. конф. (Харків, 25 квіт. 2014). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 143–144.

10. Павленко С. С. Головні напрями діяльності Н. Фукуди – японського віце-консула в Одесі (1906–1909) / С. С. Павленко // XIX Сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. міжнар. наук. конф. (Київ, 16–17 жовт. 2015 р.) – К., 2015. – С. 66–67.

11. Павленко С. С. Російські консульства в Японії у контексті становлення російсько-японських політичних відносин у другій половині XIX ст. / С. С. Павленко // Шевченківська весна: Історія : матеріали XIII Міжнар. наук. конф. (Київ, 1–3 квіт. 2015 р.). – К. : Логос, 2015. – С. 582–585.

12. Павленко С. С. Становлення системи японських консульських представництв у Російській імперії в останній чверті XIX ст. / С. С. Павленко //

Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 68-ї міжнар. конф. (Харків, 24 квіт. 2015 р.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 80–81.

13. Павленко С. С. Торгівельно-інформаційний напрям діяльності консульських установ у ХІХ – на початку ХХ ст. / С. С. Павленко // Історія торгівлі, податків та мита : тези доп. ІХ міжнар. наук. конф. (Дніпропетровськ, 29–30 жовт. 2015 р.). – К., 2015. – С. 78–80.

14. Павленко С. С. Матеріально-фінансове забезпечення російських консулів у Японії у період стабілізації міждержавних відносин / С. С. Павленко // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 69-ї міжнар. конф. (Харків, 29 квіт. 2016 р.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 111–112.

15. Павленко С. С. Проблема російсько-японських відносин (1853–1917 рр.) у сучасній російській історіографії / С. С. Павленко // Сучасні тенденції сходознавства : зб. наук. праць. – Х. : ХНПУ, 2016. – С. 187–190.

АНОТАЦІЯ

Павленко С. С. Консульські установи в системі російсько-японських відносин (1850-ті рр. – 1917 р.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2016.

У дисертації досліджено діяльність консульських установ у контексті російсько-японських відносин періоду 1850-х рр. – 1917 р. Визначено основні етапи функціонування інституцій, причини їх створення та пріоритетні напрями діяльності. Простежено взаємовпливи між роботою установ, загальним станом міждержавних політичних відносин та локальними особливостями консульського округу.

Здійснено реконструкцію діяльності окремих консульств на основі опублікованих та архівних матеріалів, значна частина з яких уведена до наукового обігу вперше. Проведено комплексне порівняння діяльності російських консульств у Японії, та японських на території Російської імперії. Визначено основні фікції інституцій, до яких, зокрема, належали соціально-економічна, інформаційна, культурна (презентаційна), а також надання допомоги комерційним та військово-морським кораблям.

Проаналізовано особливості кадрової політики країн. Розглянуто роль особистісного фактора, як чинника, що впливав на характер діяльності консульств. Складено перелік очільників консульських установ та визначено роки їхньої служби.

Ключові слова: консульства, консул, комерційне агентство, Міністерство закордонних справ, консульське право, Японія, Російська імперія.

АНОТАЦИЯ

Павленко С. С. Консульские учреждения в системе российско-японских отношений (1850-е гг. – 1917 г.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепр, 2016.

В диссертации исследуется деятельность консульств в системе российско-японских отношений в период 1850-х гг. – 1917 г., а также значение учреждений для реализации межгосударственных отношений.

Проанализирован процесс и причины создание консульств. Учреждения выполняли важные функции по поддержанию и развитию межнациональных коммуникаций, что способствовало расширению их системы. Основными направлениями работы институций были информационная, социально-экономическая, нотариальная, культурная сферы, а также содействие военно-морскому флоту. Таким образом, консульства отстаивали интересы своей страны и соотечественников на региональном уровне межгосударственных отношений. В процессе исследования был определен перечень консульских функций, что позволило проследить их зависимость от региона пребывания учреждения, политической конъюнктуры, личных качеств консулов и ряда других факторов.

Показано, что деятельность первых российских официальных институций в Японии в период 1850–1870-х гг. характеризовалась расширенным комплексом основных направлений их работы. Это соответствовало модели функционирования учреждений Российской империи в «нецивилизованных» (восточных) странах, согласно которой консульства также представляла свое государство на высшем уровне межгосударственных отношений, выполняя дипломатические функции.

Изучено влияние длительной самоизоляции Японии на формирование системы консульских учреждений. Ее результатом стало отсутствие на средину 1850-х гг. в этой стране ведомства отвечающего за внешнеполитические контакты, а также достаточного количества квалифицированных кадров, способных выполнять обязанности консулов. Вследствие этого, первые японские консульства были открыты в Российской империи лишь после урегулирования территориального вопроса (Петербургский договор 1875 г.).

Сравнение деятельности российских и японских институций позволило определить, что на различных исторических этапах развития двусторонних отношений страны по-разному оценивали значимость учреждений для реализации своей внешнеполитической стратегии. Показано, что после российско-японской войны и дальнейшего развития дружественных межгосударственных отношений, основным направлением деятельности консулов становится социально-экономическая сфера.

В процессе исследования был составлен перечень консульств, их глав и определены года служебной деятельности последних. Расширение системы институций, изменение принципов кадровой политики и приоритетных функций

продемонстрировали постепенное увеличение актуальности двусторонних отношений как для Российской империи, так и для Японии.

Определены перспективы дальнейшего изучения предмета исследования, которые заключаются в установлении характерных черт деятельности консульств в контексте мирового опыта и их зависимости от изменения соотношения сил на арене международных отношений.

Ключевые слова: консульства, консул, коммерческое агентство, Министерство иностранных дел, консульское право, Япония, Российская империя.

SUMMARY

Pavlenko S. S. Consular establishments in the system of the Russian-Japanese relations (1850's – 1917). – Manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.02 – World History. – Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University, Dnipro, 2016.

The dissertation represents the consular activities in the context of Russian-Japanese relations in the period of the 1850's. – 1917. We consider the main stages of the institutions, the reasons for their creation and priority activities. Also we traced the mutual influence between the work of the institutions and the general state of the international political relations.

The author reconstructed some of consulates on the base of published and archival materials, many of which are entered into scientific circulation for the first time. The researcher held the comprehensive comparison of Russian consulates in Japan, and Japanese consulates in the Russian Empire. Also we identify the main functions of institutions, among them is socio-economic, informational, cultural (presentation) and assisting the commercial and naval ships.

The research analyses the features of personnel policy. We study the role of the personal factor as a factor that influenced on the nature of the consulates. The dissertation represents the compiled list of heads of consular offices and identified the years of their service.

Keywords: Consulate, Consul, commercial agency, the Ministry of Foreign Affairs, consular law, Japan, the Russian Empire.